

הקשרים ופולמוסים (תגובה)

אם אומר שהאירוע הזה הכניס אותי מהרגע הראשון ששמעתי על הכוונה לקיימו להתרגשות עצומה, לא אמרתי ולא כלום. אני מודה מעומק הלב לכל הדוברים, יושבי הראש והמברכים (שאמרו דברים שיש בהם כדי לסחרר את ראשה של בת-אדם מן השורה). בעיקר אני אסירת תודה ליוני גארב, בעל היוזמה, ולמי שטרחו איתו והכינו את הכינוס המרגש הזה: אלה שעל מעורבותם אני יודעת -- מאיר בר-אשר, מארן ניהוף, אייל ג'נאו, יוני יהב ושרית נוי - ואחרים שאת מעורבותם אני מנחשת. עד שבוע לפני שהתכנית הופצה לא ידעתי דבר על השותפים בה, על התכנון ועל הדוברים. אבל משעה שראיתי את התכנית, כותרות ההרצאות משכו אותי לכיוון של להיות שוב סטודנטית, ומשעה שנכנסתי להלך הרוח הזה נחה דעתי.

ערב ויום של הרצאות מרתקות לימדו אותי דברים רבים שלא ידעתי ועוררו רצון עז לרוץ לספריה ולחטט, ושוב וחזקו את המשאלה הזאת: מי יתנני סטודנטית – ולא בגלל הגיל. אבל אחרי ערב ויום של הרצאות, אני נקראת עכשיו לשוב ולהחליף הלך-רוח ולחזור להיות בת-גילי, ואני מתקשה לעשות זאת, אבל אנסה.

לפי התכנית, אני אמורה להגיב: איך מגיבים על מתנה, מלבד בהכרת תודה? במקום תגובה, אני מבקשת לשתף אתכם בשתי מחשבות שמעסיקות אותי מאז

שקיבלתי את ההזמנה לכינוס הזה. כמתחייב משם הכינוס, שתיהן נוגעות גם להקשרים וגם לפולמוסים:

* האחת נוגעת להקשר הימי-ביניימי ולפולמוסים בו. כבר דובר הרבה על ההשלכות האדירות של המצב שבו שפה אחת, הערבית, שלטה לאורך מאות שנים על פני מרחב עצום מהודו ועד אל-אנדלוס, ועיצבה את עולמם התרבותי של בני דתות שונות שחיו בו. הנחת העבודה שלי היתה ועודנה שבמרחב לשוני משותף ונמשך כזה, גם למחיצות אמיתיות יש תמיד פוטנציאל קריסה גבוה, ואפשר וצריך תמיד להיות מוכנים לגלות קשר מפתיע בין קבוצות שונות. אבל הכותרות של ההרצאות המתוכננות העמידו אותי על דבר מפתיע אולי עוד יותר, והוא **חוסר** הקשר בין קבוצות החיות באותו מרחב ובאותו זמן. למשל [ליבנת הולצמן על פח'ר אלדין אל-ראזי]: תיאולוגים מוסלמים התייסרו בשאלה איך ליישב תמונה מופשטת של האל עם האנטרופומורפיות המתחייבת מלשון הקראן, ומצאו פתרון גאוני בנוסחא "בלא כיף" – "בלי איך". הפורמולה הזאת עוצבה תוך כדי פולמוסים סוערים בין תיאולוגים מעתזלים ואשערים, שכולם יכולים להיכלל בקטגוריה של תיאולוגים (מתכלמון); לא מפליא ולא מפתיע שהפולמוסים המפורטים ביותר הם בתוך קטגוריה סכולסטית אחת, אבל בכל זאת נשאלת השאלה: מדוע רק בכלאם? אצל פילוסופים ומסטיקאים בני הזמן, אין זכר ללהט הפולמוסי שליווה את עיצוב הפורמולה הזאת אצל המתכלמון. מדוע שאלה שמעוררת אנגסט

תיאולוגי עמוק אצל קבוצה אחת של הוגים איננה מסעירה בצורה דומה או אפילו בצורה כלשהי קבוצות אחרות הבאות איתה במגע? הרי גם הקבוצות האחרות, המיסטיקאים והפילוסופים, עסוקים בשאלת תארי האל ומקדישים לה זמן רב, היא מרכזית בשביל הוגים יהודיים כרס"ג במפגשם עם המקרא { חגי בן-שמאי}, ופילוסופים משלבים אותה בתורת האצלה ניאופלטונית (מיכאל אבשטיין) ובתפיסות שאנחנו מכנים אריסטוטליות, יהודים משתמשים בה לנגח מוסלמים, ומוסלמים ויהודים משתמשים בה לנגח נוצרים. אבל בתוך המסגרת ההגותית-פרשנית-פולמוסית הכללית הזאת, לעתים קרובות נראה שהם הולכים במסלולים מקבילים שאינם נפגשים ממש, ומה שמלהיט את האחד משעמם את השני.

דוגמא מובהקת לכך אפשר לראות בסיפור שמספר המיסטיקאי אבן אל-ערבי על פגישתו, כאיש צעיר מאוד, עם הפילוסוף הזקן אבן רשד. אבן ערבי מבקש להראות בסיפור את עליונותו כהוגה, עליונות שלדבריו אבן רשד נאלץ להכיר בה. השניים קשורים דרך מה שאבן ערבי מתאר כידידות בין אביו לבין אבן רשד, כלומר שייכים לאותה שכבה חברתית ולאותו מיליה תרבותי. הם נפגשים באותו חדר, ומדברים באותה שפה, הם מדברים ביניהם ברמזים ולפי הסיפור -- מבינים אחד את רמזי השני; ובכל זאת הבנה אין ביניהם, והמרחק ביניהם עצום, ובמה שהאחד קורא "כן" השני מבין כ"לא" או "אולי". ואכן, אפשר לקרוא על המרחב של

עולם האסלאם בימי הביניים את הכתוב "...ותהי כל הארץ שפה אחת" אבל אי אפשר להמשיך ולקרוא "...ודברים אחדים". הזיג-זג הזה בין שפה משותפת מאוד והקשר משותף מאוד, לבין עולמות נפרדים, גם אצל בני אותה דת, הוא חלק מהמורכבות המרתקת של עולם ימי-הביניים הערבי. ההקשר המשותף מצד אחד והשוני המתבטא לפעמים בפולמוס ולפעמים כמעט בהתעלמות הם השתי והערב שבעזרתם אנחנו מנסים לשחזר את האריג הססגוני של הגות ימי הביניים.

*והמחשבה השנייה נוגעת לעולם האקדמי שלנו. בכינוס הזה הלכתי במסע פלאים שהובילו מורי ועמיתי, חברי וחברותי: עם הכופרים בחור'אסאן (שאול שקד) והמיסטיקאים באלאנדלוס (שרה סבירי), דרך עולם ספרים העולה מהגניזה ומאוסף פירקוביץ' (איילה אליהו וחגי בן-שמאי) ופועם אצל הרמב"ם (מרים פרנקל), בתורות האצלה מיסטיות (מיכאל אבשטיין), במסלולי כלאם ופילסופה, של יהודים ושל מוסלמים, מהצופיות הקדומה ועד לקבלה הבשלה. שפע הממשקים ביניהם מסחרר: בין מבנה חברתי להגות (ערין סלאמה-קודסי), בין יהודים לנוצרים (דני לסקר), בין הלכה לפילוסופיה (משה הלברטל), בין היהודי משה בן מימון והמוסלמי אבו אלוליד אבן רושד (סטיבן הרוי) בין אבן סינא והרמבם לקבלה (אבישי בר-אשר), ובין החסידות והשמניזם לאסלאם (יוני גארב). מגוון ההיבטים שבהם עוסקים החוקרים כאן מדהים לא פחות מהעושר של העולם הערבי בימי-הביניים, מדהים ומרגש.

ונשאלת השאלה, לגבינו כמו לגבי עולם ימי הביניים: עד כמה אנחנו בהקשר תרבותי אחד, ובשיח משותף, ועד כמה אנחנו בעולמות מקבילים? ולכאן נכנס הפולמוס: יש שמאשימים את האקדמיה בישראל, ואולי בפרט את הפקולטות למדעי הרוח בישראל, באוירה פולמוסית (וזכור לטוב הסרט "הערת שוליים"). אכן רווחת אצלנו צורת דיון שאיננה תמיד מה שנחשב לשיח ג'נטלמני בארה"ב או באירופה. אפשר למצוא לכך הסברים שונים, וביניהם בוודאי יש לכלול גם את המסורת של לימוד גמרא, שדורשת שכל דבר-תורה יכלול "חידוש", ומסורת השקלא וטרייא, והתפיסה של "ברזל ברזל ירוע". המסורת הווכחנית הזאת מקדמת אותנו בצורה שספק בעיני אם היינו מתקדמים בלעדיה, והיא מבטיחה שבין עולמותינו המקבילים יתקיים קשר מפרה. כמובן, טוב הוא כשאנו משכילים גם להשמיע את דברי החכמים בנחת, מה גם שעיסוקנו מוגדר גם כחינוך. עם זאת, במקום שהחינוך הוא חינוך למחקר, אי אפשר להתעלם מהמהלך המרכזי במחקר, בכל מחקר: המטוטלת של: "כן, אבל...". ה"כן" הוא המקום שבו אנחנו לומדים ובונים על מה שלמדנו, ומאשרים את ההקשר המשותף. ה"אבל" הוא המקום שבו אנחנו מתבקשים לעצור ולחשוב לבד. ה"כן, אבל..." הוא הפולמוס, והוא אחד מכלי המחקר החיוניים שיש לנו, בכל הקשר, לפני לימוד, איתו, וגם אחריו, לקראת הלימוד הבא. ההקשר נותן את הרוחב; הפולמוס, לעתים קרובות, מאפשר את החפירה לעומק.

ומיד אף אני מוסיפה את ה"כן, אבל..." שלי: כידוע
"יש עושר שמור לבעליו לרעתו". ובמקום המטפח
הרבה התמחויות, וכולנו מתמחים כבעלי מלאכה אחת,
קיימת הסכנה שכל חוקרת תישאר בתחומה ותשאיר
את העושר שמסביב לבעליו. אבל לדעתי, בסך הכל,
בתוך איזון הסכנות, אין תחליף למפגש חוקרים שבו כל
אחד ואחת מעמיקים בתחומם, וכולם יושבים במושב
אחד. כמו במג'לס של ימי הביניים, ההקשר הרחב
המשותף וההתמחויות הנפרדות שבתוכו יוצרים ביחד
את השתי והערב של העולם האקדמי בכלל ובמדעי
הרוח בפרט.

בשנת 1993 פרסם טובי האף ספר שבו ניסה
להסביר את ההתפתחות המדע במערב בראשית העת
החדשה לעומת שקיעתו בעולם הערבי.¹ האף טען
ששקיעת המדע בעולם הערבי התחילה עם הכפפתו
לשלטון המדיני (ובאותה עת, גם לדת). מבלי להכריע
לגבי נכונות הטיעון ההיסטורי של האף, אין ספק
שפריחתן של האוניברסיטאות במערב היתה כרוכה
במאמץ נמשך לשמור על עצמאות המחקר בהן. תפקידן
הישיר של אוניברסיטאות מעולם לא היה ליצור הון
עצמי, הן מומנו תמיד (לפחות בתחילה) על ידי גוף
חיצוני כלשהו, והשמירה על עצמאותן המנהלית
והמחקרית באה תמיד תוך מאבק עם מי שמימן אותן.

¹ Toby E. Huff, *The rise of early modern science: Islam, China, and the West* (Cambridge: Cambridge University 1993).

ככל שמתרחבת מערכת ההשכלה הגבוהה, הלחץ של הגופים המממנים גדל, ואנחנו עדים לכך (בצורה בוטה יותר ויותר, ברגל גסה יותר ויותר) גם כאן והיום. הראשונות להיפגע מלחץ כזה, בעולם וגם בארץ, הן הפקולטאות למדעי הרוח. בימים אלה אפשר לעתים מזומנות לשמוע את שבחי מדעי הרוח מפי אנשים שמנסים לכמת את תועלתם. השבח הזה מתרכז בדרך כלל בזיהוי של מדעי הרוח עם השכלה כללית רחבה, עם רוחב אופקים, עם פתיחות להקשר הרחב ועוד מושגים כיוצא באלה שהרוחב מככב בהם. את העומק של מחקר במדעי הרוח השבחים האלה כמעט ומוחקים. החינוך לסקרנות מדעית שכולנו אמורים לקבל בגיל הרך כדי שיהפוך לנו לטבע שני, והקניית ההשכלה הכללית הרחבה שכולנו אמורים לקבל בראשית דרכנו כתלמידים, מוטלים עכשיו על מערכת ההשכלה הגבוהה. רבים כאן עדי שאין לי התנגדות להשכלה רחבה, אבל באוניברסיטאות, אין הצדקה להשכלה הרחבה אם איננה מפנה מקום של כבוד לעומק מחקר. לא שמעתי הרבה טענות כלפי הפיזיקאים והכלכלנים על היותם שוכנים במגדל שן, אבל כשמינרים ליוונית ולסורית ולפרסית (ועוד יותר מכך סמינרים שמשלבים את העוסקים ביוונית וסורית ופרסית) מטבע המאמץ הכרוך בהם אינם מושכים עשרות ומאות תלמידים, אז ממהרים להאשים את מדעי הרוח באליטיזם שסופו לחסל את מדעי הרוח. רוחב היריעה של מדעי הרוח באוניברסיטאות הוא נכס שלא יסולא בפז כל עוד (ורק

כל עוד) נעשה מאמץ לשלב את הרחב עם עומק מחקרי. את ערכו של השילוב הזה אי אפשר לכמת, ואי אפשר למדוד אותו במספרי תלמידים, באימפקט פקטור, באינדקס של ציטוטים ובדירוגים; אבל חברה שאין בה המאמץ הזה, יום-יום ושנה-שנה, ושתוותר על הרחב או על העומק, תלך ותיבש מבפנים.

האוניברסיטה העברית היא ההקשר המרכזי של חיי האקדמיים, ממנו מסתעף כל דבר אחר. לא רק עכשיו, לאחר שפרשתי ובנקודת סיכום, אלא גם לא-פעם לאורך השנים ואפילו עשרות השנים האחרונות, מצאתי את עצמי מהרהרת כיצד היה נראה עולמי (האקדמי וגם הפנימי) אילו במקום להיות באוניברסיטה העברית בירושלים הייתי מוצאת את עצמי במקום אחר: מכללה קטנה בארה"ב, או אוניברסיטה קטנה באירופה, מקום שבו יש הייתי מוצאת את עצמי כמעט יחידה ב-Jewish studies או ב-Islamic studies, ובוודאי הייתי משתדלת לנסוע לכנסים הבינלאומיים ולהשאר מרושתת ובתמונה ולהתחכך בידע של אחרים, אבל כל שאר ימות השנה הייתי נשאת לעסוק לבדי, בתחומי ובתחומים רבים אחרים. אי אפשר להשוות זאת עם העושר שעמד לרשותי כאן, כגירוי יום-יומי, ואין לי ספק שהעושר הזה עיצב וממשיך לעצב אותי. אפשר לומר שזה מזלי, ואכן אני מרגישה בהחלט בת-מזל. אבל למזל הזה יש פנים אנושיות, והם מורי ועמיתי ותלמידי (ועל משפחתי התחייבתי שלא לדבר). אז לכם, הפנים האנושיות של מזלי הטוב, אני שבה ומודה, מקרב לב.